

UDK: 327.58(=163.41)(497.5)“20/21”
Biblid 0543-3657, 64 (2013)
God. LXIV, br. 1151, str. 23–36.
Izvorni naučni članak
Primljen: 31. jul 2013.

*Nada RADUŠKI*¹

Srpska nacionalna zajednica na prostoru Hrvatske u drugoj polovini XX i početkom XXI veka²

SAŽETAK

U radu je obrađen položaj srpske manjine u Hrvatskoj determinisan političkim, istorijskim, ekonomskim, pravnim, demografskim i drugim faktorima, sa posebnim osvrtom na demografski razvitak, zaštitu prava i nacionalni identitet pripadnika srpske etničke zajednice. Osnovni izvor podataka su zvanični popisi stanovništva s obzirom da su brojnost i etnička kompaktnost osnovni demografski faktori koji utiču na ostvarenje prava i sloboda pripadnika svake nacionalne manjine. U radu je istaknut i još prisutan problem izbeglištva, odnosno pitanje održivog povratka Srba u Hrvatsku i ostvarenje njihovih elementarnih prava. Regionalna saradnja i bilateralni sporazumi predstavljaju za matične države način zaštite svojih sunarodnika u susednim državama, kao i efikasan mehanizam za postizanje bolje integracije pripadnika manjina u sve strukture države u kojoj žive.

Gljučne reči: Srbi, nacionalna manjina, demografski razvitak, izbeglice, nacionalni identitet, položaj, prava, popis stanovništva, Hrvatska.

Uvod

Krajem XX veka nacionalno pitanje, međuetnički odnosi, položaj, prava i zaštita manjina dolaze u fokus interesovanja ne samo naučne, već i šire društvene javnosti, pa etnicitet postaje jedan od najaktuelnijih društvenih fenomena. Uzroci i posledice promena u etničkom sastavu stanovništva uslovljene političkim, ekonomskim, socio-demografskim i brojnim drugim činiocima imaju krucijalni značaj za svaku državu i čine sastavni deo njene

¹ Viši naučni saradnik, Institut za političke studije u Beogradu. E-mail: raduski@eunet.rs.

² Rad je deo projekta „Demokratski i nacionalni kapaciteti političkih institucija Srbije u procesu međunarodnih integracija“ (broj 179009) finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Savremene geopolitičke promene, međuetnički konflikti i sukobi, povezanost manjinskih i teritorijalnih problema, utiču u značajnoj meri na kvalitet međudržavnih odnosa i očuvanje globalnog mira i bezbednosti. Poštovanje osnovnih ljudskih prava i sloboda, kao i zaštita nacionalnih manjina, predstavljaju najvažnije faktore stabilnosti, bezbednosti, demokratskog i socio-ekonomskog razvoja svake zemlje. Zato, manjinsko pitanje više nije isključivo unutrašnja stvar jedne države, već je sve prisutnije posredno ili neposredno međunarodno regulisanje zaštite manjina. Položaj i prava nacionalnih manjina zbog društvenih okolnosti uvek su bili od velikog značaja i integralni deo međuetničkih odnosa, a rešavanje pitanja manjina važno je ne samo sa aspekta demokratizacije zemlje, već i sa stanovišta normalizacije odnosa sa susedima i integracije u međunarodnu zajednicu.

Dezintegracija SFRJ i nove manjine

Početkom devedesetih godina, političko-ekonomska kriza i raspad bivše SFRJ otvorili su na najdrastičniji način nacionalno pitanje za koje se smatralo da je trajno i uspešno rešeno. Dok su separatistički pokreti u zapadnoevropskim zemljama suzbijani i marginalizovani politikom kompromisa, u istočnim i jugoistočnim evropskim državama insistirano je na pravu naroda na samoopredeljenje i otcpljenje. Odnos prema nacionalnim manjinama, ali i njihov odgovor na stav države i većinskog naroda u uslovima probuđenog nacionalizma imali su za posledicu stalne etničke tenzije, konflikte i sukobe.³

Dezintegracija socijalističke Jugoslavije dogodila se istovremeno sa društveno-ekonomskim i političkim promenama u Istočnoj Evropi. Jednostranački politički sistem zamenjen je višestranačkim, a oživljavanje i izrazita politizacija etničkog i etnifikacija političkog predstavljali su važnu odrednicu tih promena. Sa raspadom Varšavskog pakta i stvaranjem novih država, gotovo preko noći više od 60 miliona ljudi pretvoreno je u etničke manjine koje žive izvan granica matičnih država. Pored poštovanja prava već postojećih manjina, otvorilo se i pitanje položaja tzv. novih manjina, odnosno pripadnika onih etničkih zajednica koji su nakon secesije ostali odvojeni od svojih matičnih naroda i u novoformiranim državama postali manjina. To se u Evropi potvrdilo u prošlosti prilikom raspada Austrougarskog i Osmanlijskog carstva i nastanka novih nacionalnih država na tim prostorima, a u novijoj istoriji u slučajevima dezintegracije SFRJ, SSSR i ČSSR u kojima su pojedini delovi „konstitutivnih naroda“ postajali „nova manjina“. Postavilo se pitanje – kako definisati status građana koji ne pripadaju većinskom narodu, a do tada nisu imali ni položaj nacionalne manjine.

³ Goran Bašić, „Položaj etničkih manjina u državama nastalim na prostoru prethodne Jugoslavije“, u: V. Petrović (ur.), *Srbi u Sloveniji*, Svetska srpska zajednica, Beograd, 1997, str. 1–27.

Ova promena statusa koja nastaje kao rezultat izgradnje novih država teško je prihvatljiva za lica koja su u bivšoj SFRJ predstavljala jedan od šest konstitutivnih naroda, da bi se odjednom, gotovo preko noći našli u poziciji manjine. Za određenje pojma „nova manjina“, kao i svake manjine, posebno je važan odnos između nacionalnosti i državljanstva. Naime, još od Versajskog sporazuma (1919) uživanje manjinskih prava vezano je za državljanstvo, odnosno postoje odredbe po kojima se automatski utvrđuje državljanstvo stranim državljanima pripojenim novoj državi. Dakle, državljanstvo je uslov da jedna etnička zajednica stekne pravo da bude nacionalna manjina, što važi i danas, pa je s tim u vezi za pripadnike novih manjina veoma važno da im bude priznato pravo na državljanstvo u zemlji u kojoj žive. Podela na stare i nove manjine implicira da stare manjine imaju dužu tradiciju i bolje i efikasnije ostvaruju svoja prava, dok nove manjine izgrađuju svoje institucije i realizuju manjinska prava tek od uspostavljanja državne samostalnosti. U stvarnosti, bitno je da se na jednak način tretiraju obe vrste nacionalnih manjina, pa zato njihovo razlikovanje ima smisla samo kada se govori o političkom odnosu prema manjinama, jer iza ove podele stoje pre svega politički razlozi.⁴

Formiranje novih etnonacionalnih država na prostoru bivše SFRJ imalo je kao rezultat pojačanu nacionalnu stratifikaciju i etničku netoleranciju uz konflikte između većinskog i manjinskog stanovništva. Postjugoslovenske države nisu bile dovoljno spremne za poštovanje prava nacionalnih manjina, što je od početka predstavljalo prepreku za njihovu bržu i potpuniju demokratizaciju. Nepriznavanje nacionalnih, verskih, kulturnih i jezičkih različitosti vodilo je pogoršanju većinsko-manjinskih odnosa, pa su položaj, prava i budućnost etničkih manjina na ovim prostorima postali neizvesni. Nove države, zbog heterogene etničke strukture stanovništva, morale su da pronađu odgovarajući „modus vivendi“ koji bi zadovoljio prava svih etničkih zajednica uz istovremeno prihvatanje koncepta i ustavnog određenja kao demokratske države. Regulisanje položaja starih i novih manjina značilo je ozbiljan problem s obzirom na to da ove države nisu bile dovoljno spremne da sprovedu principe proklamovane u svojim ustavima, dok su u isto vreme za rešenje novonastalih problema prihvatale standarde razvijenih zemalja neprilagođene sopstvenim ekonomsko-političkim okolnostima.⁵ Pri tome, bilo je neophodno, pored individualnih prava (pravo na nacionalno deklarisanje, ravnopravnost u pogledu uživanja osnovnih ljudskih prava i sloboda, zabrana svih oblika diskriminacije i drugo), poštovati i izvesna kolektivna prava koja se odnose na nacionalnu posebnost manjinskih zajednica (pravo na obrazovanje, službenu upotrebu jezika i pisma,

⁴ Dušan Janjić, „Nove nacionalne manjine i demokratska manjinska politika“, u: D. Babić; D. Župarić-Ilić (urs), *Nacionalne manjine kao faktor stabilnosti u međunarodnim odnosima Hrvatske i Srbije*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 2010, str. 209.

⁵ Goran Bašić, „Položaj etničkih manjina u državama nastalim na prostoru prethodne Jugoslavije“, op. cit., str. 13.

informisanje na svom maternjem jeziku, pravo na institucije političkog predstavljanja i drugo).⁶

Važno je istaći da su postjugoslovenske države nasledile visoke kriterijume u pogledu poštovanja i zaštite kolektivnih prava nacionalnih manjina. Naime, u bivšoj SFRJ, ravnopravnost i zaštita prava manjina bili su na zavidnom nivou i ostvarivali su se u punom obimu, pri čemu se prava brojčano velikih manjina faktički nisu razlikovala od prava jugoslovenskih naroda. Drugim rečima, socijalistička Jugoslavija predstavljala je državu – model za uspešno pravno uređenje i dobar položaj nacionalnih manjina.

Populaciono kretanje Srba na prostoru Hrvatske (1948–2011)

Stanovništvo bivše SFRJ je po svom nacionalnom i konfesionalnom sastavu bilo izrazito heterogeno što je posledica različitih istorijskih, političkih, geografskih, ekonomskih i kulturno-civilizacijskih faktora. Prema ustavnoj definiciji u njoj su živeli: konstitutivni narodi u smislu teritorijalnog suvereniteta i svih drugih karakteristika državnosti (Srbi, Hrvati, Makedonci, Slovenci, Crnogorci i Muslimani), zatim etničke grupe sa statusom narodnosti čija se matica nalazi u nekoj od drugih država (Albanci, Mađari, Italijani, Bugari, Rumuni, Slovaci i dr.), kao i ostale nacionalnosti i etničke grupe sa državnošću u drugoj zemlji ili bez državnog suvereniteta (Romi, Vlasi i dr.).⁷

Srbi su tokom duge istorijske prošlosti bili populaciono najbrojniji narod na jugoslovenskom geoprostoru, prisutni u svim bivšim republikama, sa najdužom državotvornom tradicijom, najvećom autohtonom teritorijom, značajnim prirodnim i ekonomskim potencijalima. Demografski razvitak, a pre svega brojnost i prostorni razmeštaj Srba imaju velikog uticaja na njihov položaj kao nove nacionalne manjine u postjugoslovenskim državama i realizaciju ustavnih prava i sloboda.⁸ S tim u vezi, zvanični popisni podaci igraju veliku ulogu jer se vrlo često ostvarivanje prava nacionalnih manjina vezuje za statističko-demografske pokazatelje (brojnost i etnička kompaktnost), dok je

⁶ Uprkos otporu da se otvoreno prihvati ideja kolektivnih prava, a koja uglavnom nisu deo međunarodnopravne zaštite manjina, ipak postoje neka (npr. u oblasti obrazovanja, kulture, politike i slično) čije delotvorno korišćenje podrazumeva da to bude „u zajednici sa drugima“ i radi čijeg ostvarenja se uspostavljaju i posebne institucije. Videti: Vojislav Stanovčić, „Pojam nacionalne manjine i tretiranje individualnih i kolektivnih prava“, *Godišnjak FPN*, 2009, str. 495–497.

⁷ Naziv „nacionalna manjina“ je u socijalističkoj Jugoslaviji predefinisano u pojam „narodnost“ da bi se izbegle sve negativne konotacije koje sobom nosi reč „manjina“, kao i da se u terminološkom smislu pokaže kako pripadnik svake nacionalnosti ima ravnopravan položaj i jednaka prava bez obzira da li je pripadnik većinskog ili manjinskog naroda. Videti: Nada Raduški, *Nacionalne manjine u Centralnoj Srbiji – etničke promene i demografski razvoj*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2007, str. 16.

⁸ Nada Raduški, „Srbi od konstitutivnog naroda do nacionalne manjine“, *Srpska politička misao*, br. 2, 2012, str. 443.

deklarisanje o nacionalnoj pripadnosti pitanje nacionalne svesti i samoodređenja.⁹

Hronološki posmatrano, u periodu posle Drugog svetskog rata rezultati državnih popisa pokazuju da Hrvatsku odlikuje heterogena etnička struktura bimodalnog tipa, jer posle Hrvata i Srba, sve ostale etničke zajednice, pa čak i one koje se mogu smatrati autohtonim (Mađari, Česi, Italijani i drugi), imaju marginalne udele u ukupnoj populaciji. Prema prvom posleratnom popisu (1948), od ukupno 3,7 miliona stanovnika Hrvatske, pripadnici srpske nacionalnosti broje 543,8 hiljada ili 14,5% (tabela 1).

Srbi registruju populacioni rast u narednim popisima, a 1971. godine zabeležen je maksimalan broj (626,8 hiljada) kao rezultat pozitivnog prirodnog priraštaja koji je čak bio viši od republičkog proseka, jer su autohtone srpske teritorije u ovoj bivšoj jugoslovenskoj republici bile pretežno ruralne. Istovremeno, posmatrano po nacionalnosti, Srbi u Hrvatskoj su imali negativan migracioni saldo, odnosno preko dva puta više iseljenih u druge republike (pretežno u Srbiju) nego doseljenih u Hrvatsku. S obzirom da je Hrvatska u odnosu na druge jugoslovenske republike bila ekonomski razvijenija, ovakvo odstupanje Srba od migracionog smera pripadnika svih drugih etničkih zajednica u Hrvatskoj (koji su imali pozitivan saldo) ukazuje na etnocentrične

Tabela 1. Srbi u Hrvatskoj, 1948–2011.

Godina popisa	Ukupno stanovništvo		Srbi	
	broj	%	broj	%
1948.	3.756.807	100,00	543.795	14,47
1953.	3.918.817	100,00	588.411	15,01
1961.	4.159.696	100,00	624.985	15,02
1971.	4.426.221	100,00	626.789	14,16
1981.	4.601.469	100,00	531.502	11,55
1991.	4.784.265	100,00	581.663	12,16
2001.	4.437.460	100,00	201.631	4,54
2011.	4.284.889	100,00	186.633	4,36

Izvor: Knjige popisa stanovništva za odgovarajuće godine, Republički zavod za statistiku, Beograd, Državni zavod za statistiku Hrvatske, Zagreb

⁹ Na brojnost pripadnika određene nacionalne zajednice pored prirodnog priraštaja i migracionog salda utiču i promene u nacionalnom izjašnjavanju. Naime, po popisnoj metodologiji glavni kriterijum za određenje nacionalne pripadnosti jeste subjektivna izjava što znači da svako lice ima pravo (ustavom zagarantovano) slobodnog (ne)izjašnjavanja o svojoj nacionalnosti. Pri tome, nikakvi dokumenti nisu potrebni kao dokaz, ali se podrazumeva da se lično izjašnjavanje i objektivna pripadnost uglavnom podudaraju. Princip slobodnog deklarisanja omogućava promenu nacionalnosti i to privremenu (usled političkih, socijalnih, psiholoških i drugih razloga), ili stalnu (usled asimilacionih procesa), što utiče na populacionu dinamiku svih etničkih zajednica, odnosno na konačne rezultate popisa. Videti: Nada Raduški, „Međusobna determinisanost nacionalnog i jezičkog identiteta – demografski aspekt“, *Politička revija*, br. 3, 2012, str. 171–190.

migracije i izražene trendove etničke homogenizacije koji su se odvijali preko migracija stanovništva.¹⁰ Ipak, uprkos negativnim vrednostima migracionog salda, zahvaljujući drugoj komponenti, odnosno pozitivnom prirodnom priraštaju, srpsko stanovništvo u Hrvatskoj je sve do sedamdesetih godina apsolutno raslo.

U međupopisnom periodu 1971–1981, broj Srba se smanjuje na 531,5 hiljada, a udeo na 11,5%, što je rezultat delovanja demografskih varijabli (emigracije i smanjenje stope prirodnog priraštaja), ali i etničke mimikrije, tj. deklarisanje Srba kao Jugoslovena.¹¹ Brojčano opadanje Srba uslovljeno iseljavanjem izazvano je u tom periodu i nacionalističkim hrvatskim pokretom (tzv. Maspok) i s tim u vezi, većim izjašnjavanjem lica kao Jugosloveni.¹² Na to upućuje i etnoprostorni razmeštaj stanovništva koji pokazuje da je upravo značajnija koncentracija Jugoslovena zabeležena u naseljima srpskog etničkog prostora, u delovima istočne i zapadne Slavonije, Banije i Like (od 10,0% do čak 50,0% ukupnog stanovništva), dok su na prostorima gde pripadnici hrvatske nacionalnosti imaju visok stepen etničke homogenosti evidentni manji udeli lica deklariranih kao Jugosloveni.¹³

U narednom popisu koji je održan 1991. godine, broj Srba je povećan i iznosi 581,7 hiljada (12,2%), što je posledica buđenja nacionalne svesti, reafirmacije srpskog etničkog identiteta, kao i društveno-političkih okolnosti u kojima je sproveden poslednji popis u zajedničkoj državi SFRJ. U međupopisnom razdoblju 1991–2001, Hrvatska je nakon osamostaljenja postala znatno nacionalno homogenija prvenstveno usled izbegličkih emigracija Srba.¹⁴ Prisilne i voljne migracije kao ključni, ali i drugi faktori, kao što su asimilacija, nepovoljni demografski trendovi (nizak natalitet i negativni prirodni priraštaj), mešoviti brakovi, deklarisanje kao Jugosloveni ili neopredeljeni, uticali su na drastično smanjenje brojnosti srpske populacije (za oko 380 hiljada ili 65%). Broj i udeo Srba u ukupnoj populaciji Hrvatske

¹⁰ Ruža Petrović, *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1987.

¹¹ Broj lica koja su se deklarirala kao Jugosloveni povećan je u tom periodu sa 84,1 hiljada na čak 379,1 hiljada, odnosno sa 1,9% na 8,2% u ukupnom stanovništvu Hrvatske. Kategorija Jugoslovena obuhvatala je najviše Srbe, ali i pripadnike drugih etničkih zajednica, lica iz etnički mešovitih brakova i druge. Treba imati u vidu da je tadašnja vladajuća ideologija suzbijala svako preterano izražavanje nacionalne pripadnosti zbog čega je bio veliki broj onih koji su se deklarirali kao Jugosloveni (naročito mlađi i obrazovaniji sloj stanovništva).

¹² Milena Spasovski, Saša Kicošev, Dragica Živković, „Broj i teritorijalni razmeštaj Srba i Crnogoraca u SFRJ posle Drugog svetskog rata“, u: M. Spasovski (ur.) *Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji*, Geografski fakultet, Beograd, 1993, str. 285.

¹³ Ibidem.

¹⁴ U Srbiji je 1996. godine registrovano 617,7 hiljada izbeglica (preko 92% su Srbi), od čega je najviše došlo iz Hrvatske (330,1 hiljada ili 53,4%), zatim iz Bosne i Hercegovine (266,3 hiljada ili 43,1%), dok je relativno mali broj iz Slovenije (6,2 hiljade ili 1%) i Makedonije (2,9 hiljada ili 0,5%). Prema podacima UNHCR, Srbija je 2009. godine sa 97 hiljada izbeglica bila jedina zemlja u Evropi i peta u svetu zbog tzv. protražovanog izbegličkog problema, odnosno njegovog dugog trajanja i sporog rešavanja. Videti: Nada Raduški, „Problem izbeglištva u Srbiji kao specifičan vid migracija i moguća rešenja“, *Glasnik*, br. 5, 2000, str. 133.

opao je (sa 581,7 hiljada na 201,6 hiljada ili sa 12,2% na 4,5%), sa najvećim smanjenjem, teritorijalno posmatrano, u Zadarskoj (89,0%), a najmanjim u Istarskoj županiji (32,2%).¹⁵ Na primer, broj Srba koji su bili prostorno homogenizovani u Slavoniji, kao etnički heterogenom području, nakon ratnih događaja devedesetih godina je prepolovljen.¹⁶ U etničkoj strukturi Hrvatske udeo većinske nacije bitno je povećan (sa 78,1% na 89,6%), dok sve ostale nacionalnosti, izuzev Srba (4,5%), participiraju sa marginalnim udelima (Bošnjaci 0,5%, Mađari 0,4%, Italijani 0,4% Jevreji 0,5%). Regionalno posmatrano, Srbi su u četiri županije Hrvatske učestvovali sa više od 10% u ukupnom broju stanovnika.¹⁷

Prema poslednjem popisu stanovništva koji je sproveden u Hrvatskoj 2011. godine, od ukupno 4,3 miliona stanovnika, Hrvati broje 3,9 miliona (90,4%), a Srbi 186,6 hiljada (4,4%) i predstavljaju brojčano najrelevantniju nacionalnu zajednicu. Od ostalih nacionalnosti najviše je Bošnjaka (31,5 hiljada ili 0,7%), zatim lica koja su se deklarirala kao Istrani (25,5 hiljada ili 0,6%), Italijana (17,8 hiljada ili 0,4%), Albanaca, (17,5 hiljada ili 0,4%), Roma (17,0 hiljada ili 0,4%) i Mađara (14,1 hiljada ili 0,3%). Populaciona dinamika Srba između dva poslednja popisa ukazuje na apsolutno opadanje njihove brojnosti za oko 15,0 hiljada (sa 201,6 hiljada na 186,6 hiljada) kao rezultat negativnog prirodnog priraštaja usled izrazito stare starosne strukture, dok je migraciona komponenta bila od manjeg značaja. Ukupan broj stanovnika Hrvatske se smanjio (za 3,4%), pa je udeo Srba u etničkoj strukturi, uprkos apsolutnom smanjenju (za 7,4%), ostao stabilan (odnosno, neznatno smanjen sa 4,5% na 4,4%). Sa aspekta teritorijalne distribucije, najveći broj Srba živi u Zagrebu, a zatim na Baniji, Kordunu, Lici, Severnoj Dalmaciji, Slavoniji, zapadnom Sremu i Baranji, a manji broj u južnoj Dalmaciji, Gorskom Kotaru, Istri i drugo. U 17 opština Hrvatske većinsko stanovništvo (preko 50%) čine pripadnici srpske nacionalnosti (na karti označeno tamnom bojom).¹⁸

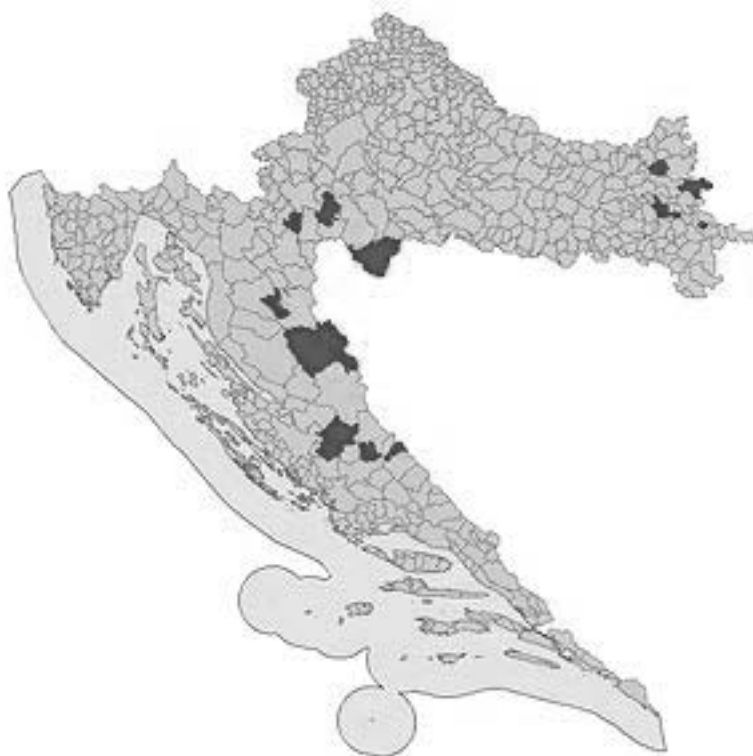
¹⁵ Siniša Tatalović, *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*, Stina, Split, 2005, str. 83.

¹⁶ Nacionalna struktura Slavonije je u proteklom periodu bitno promenjena kao rezultat demografskih, socio-ekonomskih i političkih faktora. Pre Drugog svetskog rata (popis 1931. godine) u Slavoniji je bilo 166,7 hiljada ili 22% Srba, da bi svi naredni popisi registrovali opadanje njihovog udela: 156,3 hiljada ili 20,0% (1948), zatim 166,9 hiljada ili 20,2% (1953), 182,1 hiljada ili 20,2% (1961), 186,7 hiljada ili 19,6% (1971), 149,2 hiljada ili 15,6% (1981), 167,1 hiljada ili 17,1% (1991) i 78,1 hiljada ili 8,8% (2001). Videti: Ivan Lajić, Mario Bara, „Kretanje broja Srba u Slavoniji i Hrvatskoj tijekom XX. stoljeća“, u: D. Babić, D. Župarić-Ilić (urs), *Nacionalne manjine kao faktor stabilnosti u međunarodnim odnosima Hrvatske i Srbije*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 2010, str. 39.

¹⁷ To su: Vukovarsko-sremska županija (15,6%), Sisačko-moslavačka županija (11,7%), Karlovačka županija (11%) i Ličko-senjska županija (11,5%). Videti: „Stanovništvo prema narodnosti po gradovima/opštinama, popis 2001“, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 2002.

¹⁸ To su sledeće opštine: Dvor i Gvozd (Sisačko-moslavačka županija), Vojnić i Krnjak (Karlovačka županija), Donji Lapac i Vrhovine (Ličko-senjska županija), Erdut, Jagodnjak i Šodolovci (Osiječko-baranjska županija), Biskupija, Civljane, Ervenik i Kistanja (Šibensko-kninska županija), Borovo, Markušica, Negotlavci i Trpinje (Vukovarsko-sremska županija). Videti: „Stanovništvo prema narodnosti po gradovima/opštinama, popis 2011“, op. cit.

Karta: Opštine u Hrvatskoj sa većinskim srpskim stanovništvom, 2011

Izvor: Državni zavod za statistiku Hrvatske, 2012.

Povratak izbeglica i položaj srpske manjine u Hrvatskoj

Početkom devedesetih godina, loši međuetnički odnosi, a naročito zaoštavanje pitanja položaja i prava manjina, postaju nužna posledica prihvatanja etnonacionalizma kao vladajuće ideologije i prakse, dok manjinski problemi proizilaze iz ideala o etničkoj homogenosti države, sa jedne, i realnosti njene etničke heterogenosti, sa druge strane. Teritorija bivše SFRJ podeljena je pod udarom suprotstavljenih etnonacionalističkih i teritorijalnih zahteva u ratnim sukobima koji su bili praćeni masovnim prisilnim (izbegličkim) i dobrovoljnim etničkim migracijama stanovništva koje su po svom obimu, vrsti i intenzitetu nesumnjivo obeležile poslednju deceniju XX veka.

U Srbiji se još nalazi značajni broj izbeglih lica¹⁹ koja imaju želju da se vrate u zemlju porekla pod uslovom da im se omogući održiv povratak u

¹⁹ Srbija je prva država u Evropi po broju izbeglica. Prema podacima Komesarijata za izbeglice i migracije Republike Srbije iz 2013. godine, u Srbiji se nalazi 57,3 hiljada izbeglih lica, od kojih je 41,8 hiljada iz Hrvatske, a 15,3 hiljada iz Bosne i Hercegovine.

skladu sa Sarajevskom deklaracijom²⁰ i ratifikovanim međunarodnim dokumentima i konvencijama. U proteklom periodu broj izbeglica se smanjio jer je izvestan broj njih dobio državljanstvo Republike Srbije, izvestan broj se vratio u svoje domove, a manji broj je kroz programe preseljenja (koje su devedesetih godina sprovodili UNHCR i Međunarodna organizacija za migracije) otišao u treće zemlje. Od ukupnog broja izbeglih lica u Srbiji (618 hiljada) više od 250 hiljada lica dobilo je državljanstvo Srbije, što predstavlja proces najmasovnije integracije u Evropi. Zatim, oko 130 hiljada izbeglica ostvarilo je održivi povratak u zemlje porekla, pri čemu je broj povratnika u Hrvatsku bio manji nego u Bosnu i Hercegovinu zbog nedovoljne spremnosti Hrvatske da na zadovoljavajući način reši postojeće probleme i obezbedi uslove za održiv povratak izbeglica. Prema zvaničnim izvorima, u Hrvatsku se do sada vratilo oko 60 hiljada srpskih izbeglica (od čega organizovano preko UNHCR oko 15 hiljada), a čine ih uglavnom lica preko 65 godina, nižeg stepena obrazovanja i izbegla iz ruralnih područja, dok je prema hrvatskim izvorima taj broj gotovo dvostruko veći. Statistički podaci često daju pogrešnu sliku o pravom stanju procesa povratka, jer se evidentiraju i lica koja su se samo privremeno, uslovno rečeno vratila, ali je gotovo polovina njih ponovo napustila Hrvatsku i otišla u mesto privremenog boravišta.

Pripadnici srpske nacionalnosti koji su se vratili u Hrvatsku i dalje imaju teškoće u ostvarenju svojih elementarnih prava, a najveću prepreku predstavlja nemogućnost rešavanja imovinskih problema. Pitanje *oduzetih stanarskih prava* Vlada Hrvatske pokušala je da reši modelom stambenog zbrinjavanja (tj. formom socijalnog stanovanja) kao jednim rešenjem. Međutim, trajno rešenje trebalo bi da podrazumeva restituciju (povratak nepokretnosti vlasniku ili nosiocu oduzetog stanarskog prava), dodeljivanje zamenskog stana (ili zemljišta i građevinskog materijala), ili novčano obeštećenje, pri čemu se to ne sme uslovljavati povratkom. Jedan od osnovnih uslova za povratak izbeglica je da Republika Hrvatska bez diskriminacije i uz veći angažman nadležnih službi završi proces *obnove imovine* oštećene u ratu. Ujedno, izuzetno je bitno i *vraćanje zaposednutih poljoprivrednih imanja* njihovim zakonskim vlasnicima, Srbima povratnicima i onima koji tek nameravaju da se vrate. Značajan broj izbeglica nije izvršio *konvalidaciju radnog staža* zbog nepostojanja jednostavnih i efikasnih mehanizama za priznavanje prava iz radnih i penzionih odnosa pod jednakim uslovima za sve građane Hrvatske. Takođe, problem su i *neisplaćene penzije* (u periodu 1991–1998) kao stečenog i neotuđivog ličnog prava svakog pojedinca. Čini se da je ipak najveći problem *ekonomska održivost* povratka, odnosno zapošljavanje Srba u Hrvatskoj u uslovima sveopšte ekonomske krize, ali i s obzirom na ukupnu bezbednosnu situaciju i još prisutnu socijalnu distancu, etničke konflikte i netoleranciju. Prema nekim istraživanjima sprovedenim poslednjih godina, Srbi i Romi su nacionalne manjine prema kojima Hrvati

²⁰ Sarajevsku deklaraciju potpisale su tri države: tadašnja Državna zajednica Srbija i Crna Gora, Bosna i Hercegovina i Hrvatska, 31. januara 2005. godine, a odnosila se na regionalno rešenje problema izbeglih i raseljenih lica (izuzev lica sa Kosova i Metohije).

imaju najveću socijalnu i etničku distancu.²¹ Sva nabrojana i ukratko obrađena pitanja ključne su prepreke za brži i održivi povratak Srba, a većina njih i osnovni problemi sa kojima se u svakodnevnom životu susreće značajni deo srpske populacije u Hrvatskoj, koja je objektivno zahvaćena procesom integracije, ali istovremeno i procesom veće ili manje, voljne ili prisilne asimilacije. Proces povratka i posle 18 godina izbeglištva nije u potpunosti završen i odvija se otežano zbog nerešenih brojnih problema, kao i otežane integracije u hrvatsko društvo.

U pravno-političkom smislu položaj Srba promenjen je sa božićnim Ustavom iz 1990. godine kada je Sabor Republike Hrvatske srpskom narodu ukinuo status konstitutivnog naroda u Hrvatskoj. Srbi čine tzv. „novu manjinu“ koja je još u fazi konsolidacije, u procesu rešavanja statusnih pitanja, ostvarenja ljudskih i manjinskih prava i izgradnji manjinskih institucija.²² U vreme svog osamostaljivanja i ratnih sukoba do 1995. godine, Hrvatska je formalnopravno imala visoko uređenu zakonsku regulativu o zaštiti prava nacionalnih manjina. Ustav Republike Hrvatske (amandmani iz 2000. godine) konstituše Hrvatsku kao „nacionalnu državu hrvatskog naroda i državu pripadnika autohtonih nacionalnih manjina: Srba, Čeha, Slovaka, Talijana, Mađara, Nijemaca, Židova i drugih koji su njeni državljani, kojima jamči ravnopravnost s građanima hrvatske nacionalnosti...” Regulisanje položaja svih, kako starih tako i novih manjina, a posebno srpske manjine čiji su pripadnici do tada imali status konstitutivnosti, pokušalo se rešiti donošenjem Ustavnog zakona o ljudskim pravima i slobodama i pravima etničkih i nacionalnih manjina (iz 1992. godine), ali taj zakon nije bio izraz stvarne unutrašnje političke volje da se reši manjinska problematika, već međunarodnih pritisaka.²³

Kasnije, ispunjavajući jedan od važnih uslova za ulazak u Evropsku uniju, Hrvatska je u značajnoj meri postigla multikulturalnu stabilnost, regulisanje položaja i bolje ostvarivanje zaštite manjinskih prava. Prihvatajući međunarodne obaveze u pogledu prava manjina i potrebe o dodatnim mehanizmima zaštite manjina (promanjinska politika), donet je Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina (2002. godine) čije se odredbe zasnivaju na međunarodnim pravnim standardima, konvencijama i zakonima koje je Hrvatska ratifikovala, a u čijim su osnovama ključne ideje etničke tolerancije i miroljubive koegzistencije. Za ostvarenje prava nacionalnih manjina Hrvatska je ratifikovala i Okvirnu konvenciju za zaštitu nacionalnih manjina, kao i

²¹ Neven Hrvatić, „Romi u Hrvatskoj: od migracija do interkulturalnih odnosa“, *Migracijske i etničke teme*, br 4, 2004, str. 377.

²² Srbi koji su u toku rata (1992–1995) živeli u delovima Hrvatske pod kontrolom hrvatske vlasti iz političkih razloga određivani su kao autohtona manjina, a oni koji su bili na teritoriji Istočne Slavonije pod upravom sopstvenih institucija određivani su kao „pobunjeni Srbi“ ili kao „nova manjina“. Videti: Dušan Janjić, „Nove nacionalne manjine i demokratska manjinska politika“, op. cit., str. 212.

²³ Siniša Tatalović, „Položaj nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj“, u: G. Bašić (ur.), *Demokratija i nacionalne manjine*, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd, 2002, str. 76.

Evropsku povelju o regionalnim ili manjinskim jezicima, na osnovu koje je donet Zakon o upotrebi jezika i pisma nacionalnih manjina. Dakle, problem Hrvatske nije u domenu postojećih zakona nego u njihovom nedoslednom sprovođenju.²⁴ Država može stvoriti pravni okvir za rešenje manjinskih problema, ali ako to ne korespondira sa praksom, pozitivnom atmosferom i etničkom tolerancijom, manjinska prava koja osiguravaju nacionalni zakon ili međunarodne konvencije, neće biti iskorišćena.²⁵

Sadašnji zakonski propisi formalno ne uskraćuju Srbima izvesna kolektivna prava, kao što su pravo na vlastitu kulturu, na ispovedanje i praktikovanje svoje religije, na slobodnu upotrebu jezika i pisma, obrazovanje na vlastitom jeziku, političko predstavljanje na lokalnom, regionalnom i državnom nivou, i drugo. Ali, to se u praksi zbog njihove teritorijalne disperzije retko ostvaruje budući da za razliku od predratne situacije ni u jednoj županiji Hrvatske nemaju apsolutnu ili relativnu većinu. Za Srbe kao kolektivitet najpovoljnija je situacija u Vukovarsko-sremskoj županiji, za koju važe posebne odredbe (na osnovu Dejtonskog i Erdutskog sporazuma), jer Srbi učestvuju u vlasti, upravi i policiji, „ali se suživot veoma sporo obnavlja i situacija podseća na onu u Severnoj Irskoj“.²⁶

U analizi položaja Srba u Hrvatskoj postavlja se pitanje kolektivnih ili individualnih prava, odnosno da li delovati u prilog očuvanja srpske zajednice ili štititi pre svega, prava svakog pojedinca. U skladu sa međunarodnim standardima Hrvatska treba da osigura Srbima da budu ravnopravni građani i da mogu slobodno čuvati i razvijati svoj nacionalni identitet, što podrazumeva pravo na nacionalnu i versku pripadnost, jednakost sa drugim nacionalnim zajednicama, pravo na upotrebu svog jezika i pisma, osnivanje vlastitih škola i kulturnih ustanova, i drugo. Okvir za ostvarenje svih ovih prava postavljen je u Ustavnom zakonu o pravima nacionalnih manjina i posebnim zakonima koji regulišu službenu upotrebu jezika i obrazovanje na svom maternjem jeziku.²⁷ Sa ulaskom Hrvatske u Evropsku uniju (1. jula 2013. godine) mogu se očekivati pozitivni efekti na etničku situaciju i položaj srpske manjine u Hrvatskoj u smislu ostvarenja prava svih njenih građana bez diskriminacije po bilo kom osnovu. Položaj i identitet srpske manjine u Hrvatskoj zavisice sa jedne strane od pravca transformacije same Evropske unije u budućem periodu, a sa druge od brzine pridruživanja i položaja Srbije u procesu evropskih integracija. Imajući u vidu da su Srbi u Hrvatskoj sada deo jedne nadnacionalne zajednice, a matični narod će još izvesno vreme ostati van Evropske unije, to može dovesti do toga da oni prihvate širi evropski identitet što se

²⁴ Aleksandar Vukić, „Položaj Srba u Hrvatskoj u procesu pridruživanja Europskoj uniji“, u: D. Babić, D. Župarić-Iljić (urs), *Nacionalne manjine kao faktor stabilnosti u međunarodnim odnosima Hrvatske i Srbije*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 2010, str.169.

²⁵ Siniša Tatalović, *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*, op. cit., str. 31.

²⁶ Aleksandar Vukić, „Položaj Srba u Hrvatskoj u procesu pridruživanja Europskoj uniji“, op. cit., crp. 177.

²⁷ Siniša Tatalović, „Položaj nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj“, op. cit., str. 231–290.

pokazalo kao čest slučaj. Jer, integracija nacionalnih država u Evropsku uniju u značajnoj meri menja i položaj nacionalnih manjina, kao i većinsko-manjinske odnose, pri čemu se može pretpostaviti i promena nacionalnog identiteta od nepromenljivog i tradicionalnog u flotantni ili evropski identitet.

Zaključak

Na kraju, važno je istaći da ostvarivanje manjinskih prava ne zavisi samo od normativnih rešenja, već i od dubljih društvenih promena, demokratizacije društva, kao i od dobre međusobne saradnje Srbije i drugih država nastalih na prostoru bivše Jugoslavije. U tome veliki značaj, pored ustavnih zakona tih država (čime je proširena mogućnost ostvarenja prava manjina) ima i ratifikovanje međunarodnih dokumenata, kao i matična država koja prateći ostvarenje tih prava i aktivno pomažući pripadnike svog naroda van svojih granica, uspostavlja bolju saradnju, komunikaciju i čvršću vezu sa njima. Pored toga, redovna ulaganja u političku, ekonomsku i kulturnu emancipaciju od posebne su važnosti za razvoj i opstanak srpske manjine, pa je neophodno da postoji jasna strategija državne politike prema Srbima u regionu.

Većina država balkanskog regiona ima heterogenu etničku i konfesionalnu strukturu stanovništva, a problemi sa kojima se suočavaju vezani su za nerešena etnička i manjinska pitanja, kao i odnose sa susednim državama. Proces normalizacije međunarodnih odnosa i dobra regionalna saradnja nisu mogući bez rešavanja manjinskih pitanja, odnosno zaštite prava i unapređenje položaja nacionalnih manjina, a to je bitan faktor i za stabilnost ovog regiona u celini, koji je opterećen etničkim konfliktima i ksenofobijom, ekonomskom nerazvijenošću i političkim turbulencijama. Za ostvarenje manjinskih prava koja su pokazatelj političke kulture i društvene svesti u demokratskim državama, potrebna su adekvatna normativna rešenja, njihova uspešna implementacija, ali i takvo okruženje koje prihvata manjine i omogućava im da sačuvaju sopstvene etničke, verske i kulturne osobenosti uz istovremeno njihovo uspešno integrisanje u širu društvenu zajednicu.

Bibliografija

1. Bašić, Goran, „Položaj etničkih manjina u državama nastalim na prostoru prethodne Jugoslavije“, u: V. Petrović (ur.), *Srbi u Sloveniji*, Svetska srpska zajednica, Beograd, 1997.
2. Hrvatić, Neven, „Romi u Hrvatskoj: od migracija do interkulturalnih odnosa“, *Migracijske i etničke teme*, br 4, 2004.
3. Janjić, Dušan, „Nove nacionalne manjine i demokratska manjinska politika“, u: D. Babić, D. Župarić-Ilić (urs), *Nacionalne manjine kao faktor stabilnosti u međunarodnim odnosima Hrvatske i Srbije*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 2010.

4. Lajić, Ivan, Bara, Mario, „Kretanje broja Srba u Slavoniji i Hrvatskoj tijekom XX. stoljeća“, u: D. Babić, D. Župarić-Iljić (urs), *Nacionalne manjine kao faktor stabilnosti u međunarodnim odnosima Hrvatske i Srbije*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 2010.
5. Petrović, Ruža, *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1987.
6. Raduški, Nada, „Međusobna determinisanost nacionalnog i jezičkog identiteta – demografski aspekt“, *Politička revija*, br. 3, 2012.
7. Raduški, Nada, *Nacionalne manjine u Centralnoj Srbiji – etničke promene i demografski razvoj*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2007.
8. Raduški, Nada, „Problem izbegništva u Srbiji kao specifičan vid migracija i moguća rešenja“, *Glasnik*, br. 5, 2000.
9. Raduški, Nada, „Srbi od konstitutivnog naroda do nacionalne manjine“, *Srpska politička misao*, br. 2, 2012.
10. Spasovski, Milena, Kicošev, Saša, Živković, Dragica, „Broj i teritorijalni razmeštaj Srba i Crnogoraca u SFRJ posle Drugog svetskog rata“, u: M. Spasovski (ur.), *Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji*, Geografski fakultet, Beograd, 1993.
11. Stanovčić, Vojislav, „Pojam nacionalne manjine i tretiranje individualnih i kolektivnih prava“, *Godišnjak FPN*, 2009.
12. „Stanovništvo prema narodnosti po gradovima/opštinama, popis 2001“, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 2002.
13. „Stanovništvo prema narodnosti po gradovima/opštinama, popis 2011“, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 2012.
14. Tatalović, Siniša, *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*, Stina, Split, 2005.
15. Tatalović, Siniša, „Položaj nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj“, u: G. Bašić (ur.), *Demokratija i nacionalne manjine*, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd, 2002.
16. Vukić, Aleksandar, „Položaj Srba u Hrvatskoj u procesu pridruživanja Europskoj uniji“, u: D. Babić, D. Župarić-Iljić (urs), *Nacionalne manjine kao faktor stabilnosti u međunarodnim odnosima Hrvatske i Srbije*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 2010.

Nada Raduški, Ph.D

SERBS ON THE TERRITORY OF CROATIA IN THE SECOND HALF OF THE XX AND IN THE EARLY XXI CENTURY

ABSTRACT

This paper is based on a different approach to the status of the Serbs in Croatia analyzing their population growth, demographic characteristics, rights, the national identity of the Serbs as well as the ways and possibilities of its maintenance. The main data sources are the official population censuses considering that the size and ethnic compactness are the main demographic factors, which significantly affect the achievement of rights and freedoms of every minority. The paper highlights the problem of refugees and the issue of sustainable return of the Serbs to Croatia and achievement of their fundamental rights. Regional cooperation and bilateral treaties are the way for the homeland country for the efficient protection of its compatriots as well as the efficient mechanism for better integration of minorities in all fields of the social life in the country where they live.

Key words: Serbs, national minority, demographic trends, national identity, refugees, status, rights, census, Croatia.